

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

**ПРОИЗВОДНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ЗА ОЗНАЧАВАНЕ НА ЛИЦА В
СТАРОБЪЛГАРСКИЯ И В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА
ORATIO XXXVIII (СЛОВО НА РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО) ОТ
ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ**

Мария СПАСОВА (Велико Търново)

Предмет на това проучване са производните съществителни за лица в българските преводи на *Oratio XXXVIII* от Григорий Богослов. Словото се чете на 25 декември според византийския панегирик¹. Тази хомилия е позната по три превода, извършени от различни преводачи през различно време: два старобългарски и един среднобългарски превод. Първият старобългарски превод е от края на IX — началото на X в. и вероятно е извършен на глаголица. Запазен е в препис от XI в. (кирилска транслитерация с невисоко качество, направена в руска езикова среда), който е издаден от Будилович (по-нататък Буд)². Същият превод се съдържа и в преписа на Пръвослав от 1355—1360 г. (по-нататък Пръв)³. Вторият старобългарски превод на словото е съвършено различен и е извършен вероятно през X в. от книжовник от Симеоновия кръг. Запазен е в руски ръкопис от XIV в., дело на йерей Никифор (по-нататък Ник)⁴. Това е препис от авторитетен старобългарски извод, защото пази особеностите на старобългарския превод. Среднобългарският превод е извършен през XIV в. (най-вероятно в Евтимиевата школа) и е запазен в автографа на Гавриил Урик от 1413 г. (по-нататък Урик)⁵. Екскерпцията на материала за изследването се извършва по тези четири преписа, представящи трите превода на Словото на Рождество Христово.

Проучването на производните съществителни имена за лица по три превода на един и същ гръцки текст⁶ позволява да се извършат езикови наблюдения в няколко направления: 1) до каква степен съществуват прилики и отлики в превода на една и съща гръцка лексема от различни преводачи, т.е. съществува ли лексикална норма през IX—X и XIV в.; 2) до каква степен тълкуването на думата в контекст определя лексикалните отлики в преводите на различните преводачи, т.е. пряка ли е връзката между семантиката и словообразуването, от една страна, и богословска-

та и филологическата култура на книжовника-преводач, от друга страна; 3) какво е съотношението между общоупотребителната⁷ и специфичната лексика при съществителните имена за лица в езика на тримата преводачи, т.е. кои от хапаксите в старобългарските преводи са отпаднали в среднобългарския превод и са заменени с общоупотребими имена; 4) може ли да се говори за стабилизиране на морфемния състав и на словообразователните типове през периода IX—XIV в., т.е. намалява ли или се увеличава словообразователната синонимия в среднобългарския превод в сравнение със старобългарския; 5) какво е количеството на сложните думи в преводите спрямо гръцките *composita*, т.е. съществителните имена за лица-*composita* в старобългарските преводи различават ли се по брой и увеличава ли се количеството им в среднобългарския превод; 6) съществува ли промяна и развитие на семантиката на отделни съществителни имена за лица през периода IX—XIV в., т.е. има ли случаи, когато дадена лексема в старобългарския превод има значение, различно от значението ѝ в среднобългарския превод. Всъщност това са и задачите на проучването на съществителните имена за лица в трите превода на Слово за Рождество Христово (по-нататък СРХ).

Текстовете, в които се срещат съществителни имена за лица, се дават съпоставително по четирите преписа: първи старобългарски превод — по Буд (л. 147в—162б) и по Пръв (л. 86а—97а); втори старобългарски превод — по Ник (л. 2в—13б); среднобългарски превод — по Урик (л. 209б—217б). Най-отдолу се дава и гръцкият текст, представен в трите превода. Първият старобългарски превод по Пръв частично е бил коригиран върху самия ръкопис. Поправените лексеми се подчертават с лъкатушна линия, понеже често тези „поправки“ се отнасят само до суфиксите, а не до цялата лексема. Това има своето обяснение в развитието на книжовния български език през периода X—XIV в. Българските книжовници като носители на живия език си позволяват намеса и корекции в превода по време на преписването.

Буд: сѣго ѿца нашего григориа еісна нанъзванъскаго. бг̃словца: слово о рожденіи х̃вк̃ в̃саки бче (147б)

Ник: сѣго григорѣа б̃слова слово на прѣтоє р̃жтво г̃а нашего т̃е х̃а. б̃и к̃вѣ ѿче (2в)

Пръв: иже въ сѣгѣ ѿца нашего григоріа архіеікпа констатина г̃а бг̃словца. слово на рожѣство г̃а нашего т̃у х̃а ѿ (86а)

Урик: тогѣже на сѣга бг̃словаеніа. слово. ѿ. (209б)

Буд, Пръв: вси азъци, въсплеіръкте рѣками, іако отроча роди сѣ нагъ (148а)

Ник: вси азъци въсплеіръкте рѣками іако дѣтиць роди сѣ нагъ (3б)

Урик: въси δέξιμι въсплещάте βλάμη, ἵακο ὄτροχα ρεδι са̄ нάμη (20a)
 Πάντα τὰ ἔθνη, κροτήσατε χεῖρας, ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν

Буд: ииъже зъль оучитель зъло оучение (149г)

Пръв: понеже злы оучителии и зла зчениа (88a)

Ник: ииъже золь оучитель зла оучения (4г)

Урик: понеже злыиухъ оучителии, злаа оучения (210б)

ἑοειδὴ κακῶν διδασκάλων κακὰ τὰ μαθήματα

Буд, Пръв: лжавкни лжавкнъ в'кскъ, и творци, и оученици, и оучителие
 сжице (150б)

Ник: пронгыривни пронгыривъи в'кскъ. и творци и таинни ъвещници. и к
 таинкъ приводници сжице (5в)

Урик: лжкѣви лжкѣвухъ в'кскѣвъ здѣтеле и оученици сжице (211a)

πονηροὶ πονηρῶν δαιμόνων καὶ πλάσται καὶ μυσταγωγοὶ καὶ μύσται
 τυγχάνοντες

Буд, Пръв: ико азъ дньсь пьръникъ ванъ (150в)

Ник: ико азъ днь з'качан ванъ (5в)

Урик: икѡ и азъ днѣ гостителъ ванъ (211a)

καὶ γὰρ ἐγὼ σήμερον ἐστίατωρ ὑμῖν

Буд, Пръв: азъ слоко юже о сихъ прѣдъложж доврѣниъ ванъ пираниѣ
 (150в)

Ник: азъ ѡ семь предложю Ѧ λόγον доврѣи ванъ пираниѣ (5в)

Урик: азъ ѣже ѡ сихъ прѣкпостѣлаа слоко, двѣрѣниъ ванъ сѣнѣдникѡи'
 (211a)

ἐγὼ τὸν περὶ τούτων παραθῶ λόγον τοῖς καλοῖς ὑμῖν δαιτυμόσι

Буд, Пръв: да оувѣсте, како можетъ питѣкти страннѣнъ късьникы, и граждани
 поселѣнниъ и питѣжцинихъ са, не ииѣкаи пица, и богатствьнъ свѣтльнѣхъ,
 ницини же, и не могъ в'йти пьръникъ (150г)

Ник: да оувѣсте како може кормити чужии домашнаа, и гражданы в'кшнии.
 и питающаа са непитаан. ни ииѣкнѣ свѣтелъ. оувогъиъ бездомъ (5г)

Урик: да видите како мѡщно питати странны, в'сники. и гражданы, невѣжда.
 и питажцихъ са, не питаан. и богатствѡиъ свѣтльнѣхъ, оукогми и безсѣнѣднии.

ἴν' εἰδῆτε πῶς δύναται τρέφειν ὁ ξένος τοὺς ἐγγχωρίους καὶ τοὺς
 ἀστικούς ὁ ἄγροικος καὶ τοὺς τρυφῶντας ὁ μὴ τρυφῶν, καὶ τοὺς περιουσία,
 λαμπροὺς ὁ πένης τε καὶ ἀνέστιος

Буд: и тако сътворены в'ыша свѣтлости в'творьла, слоужителиа прѣвѣи
 свѣтлости (153a)

Пръв: ѝ тако прѣдѣсташе. свѣтлости вторых, слоужителя прѣвѣи свѣтлости (906)

Ник: ти сице съставиша сѧ свѣтѣльства вторага. слоугы перваго свѣтильства (7а)

Урик: ѝ тако съставиша сѧ свѣтлѣсти втѡрѡмъ. слоугы прѣвѣи свѣтлѣсти (2126)

καὶ οὕτως ὑπέστησαν λαμπρότητες δεύτεραι, λειτουργοὶ τῆς πρώτης λαμπρότητος

Буд, Пръв: сжцама подъ нимъ остѣпнѣма силы, съдѣтелие злѣотѣ, отъвѣганимъ добраго, и намъ исходатаиници (1536)

Ник: ꙗже подъ нимъ ѡстѣпнѣша силы. творци зани. добра ѡвѣгше ѝ намъ подавци (7а)

Урик: ꙗже подъ нѣ ѡстѣпнѣма силы. съдѣтелие злѣотѣ добраго вѣгетѡмъ, ѝ наши ходатае (2126)

αἱ τε ὑπ' αὐτὸν ἀποστατικάι δυνάμεις, δημιουργοὶ τῆς κακίας τῆ τοῦ καλοῦ φυγῆ, καὶ ἡμῖν πρόξενοι

Буд, Пръв: нъ нѣкѣто оубо речеть намъ чьто отъ зѣло празднопѣвца и топѣншихъ (154а)

Ник: но вѣсую нъ еда кто речеть. зѣло любѣннѣ празднѣ. и теплѣннѣ (7в)

Урик: мнѧ оубо речеть ктѡ ѡ зѣло любовѣденствѣннихъ ѝ тѡпѣнннхъ (213а)

Ἀλλὰ τί τούτων ἡμῖν, τάχα ἂν τις τῶν λίαν φιλεόρτων καὶ θερμότερων

Буд, Пръв: и творца словесн величии (Пръв — величїе) въ сѣвѣ ношаашете (Пръв — ношааете) мѣчѣира похвальника великаго дѣланнѣ, и велигласна проповѣдника (154а) (Пръв — похвалници; проповѣдници)

Ник: ѝ творца словесн величество в сѣвѣ носѣста молчаща. хвалнтеля великаго дѣла. и свѣтлаа проповѣдника (7в)

Урик: и съдѣтелѣк слова величество въ сѣвѣ нѡшаахъ. мѣчѣицѣ хвалнтеле великодѣлнїюу, ѝ велигласнн проповѣдници (213а)

καὶ τὸ τοῦ δημιουργοῦ Λόγου μεγαλεῖον ἐν ἑαυτοῖς ἔφερον, σιγῶντες ἐπαινέται τῆς μεγαλοουργίας καὶ διαπρύσιοι κήρυκες

Буд, Пръв: се же въсхотѣвъ слово хитрое показати (1546)

Ник: се же помысливъ хитрое слово показати (7в)

Урик: сѣ оубо въсхотѣ хитрець показати слово (2136)

Τοῦτο δὴ βουλήθεῖς ὁ τεχνίτης ἐπιδείξασθαι Λόγος

Буд: много ангѣл поклонника съмѣшена, виднтеля виднлѣн творн, оученика разоурачїемѣн, црѣмъ земнѣннѣ (154в)

Пръв: ἀγγέλα δροῦγαγο, поклонника сѣкъшена, виднѣтелѣ виднѣтѣн твари. тайника развоумѣемѣн. цѣрѣ земскыиыѣ (916)

Ник: ἀγγέλα ἡνογο. поклонаникѣ мѣксенѣ. видовъннѣ виднѣтѣна твари, тайникѣ развоумое. цѣрѣ земнѣи (7г)

Урик: ἀγγέλα δροῦγαγο. поклонника сѣкъшена, назирателѣ виднѣтѣн твари, тайника помышлѣемѣн. цѣрѣ сѣщиѣ на земѣи (2136)

ἄγγελον ἄλλον, προσκυνητὴν μικτόν, ἐπόπτην τῆς ὀρατῆς κτίσεως μύστην τῆς νοουμένης, βασιλέα τῶν ἐπὶ γῆς

Буд, Пръв: ово да прѣкываеѣтъ и славитѣ благодѣтелиа (154г)

Ник: онѣ да пребываеѣ. славнѣ благодѣтелиа (7г)

Урик: ово оуко да прѣкываеѣтъ и славитѣ благодѣтелѣ (2136)

τὸ μέν, ἵνα μένη καὶ δοξάζῃ τὸν εὐεργέτην

Буд, Пръв: садѣ бесѣмртнѣнѣ дѣлателиа (155а-б)

Ник: садовѣ бесмртнѣнѣхѣ. дѣлатела (8в)

Урик: сáδωвѣ везѣсѣмртнѣхѣ дѣлáтелѣ (2136-214а)

φυτῶν ἀθανάτων γεωργόν

Буд, Пръв: такомоу во подобаше быти начальникоу (155б)

Ник: такому лѣпо ваше быти. первенему (8в)

Урик: сицевоу подобаше быти прѣвомоу (214а)

Τοιοῦτον γὰρ ἔδρεπεν εἶναι τὸν ἀλ' ἀρχῆς

Буд, Пръв: да не сльжтѣ тамо азѣкѣ вѣсварници (Пръв — вѣговори)(155в)

Ник: да не препуща тамо азѣкѣ вѣсварници (8в)

Урик: да не слáтѣ тамо азѣкѣ вѣговори (214а)

μὴ πεμπέτωσαν ἐκεῖ τὰς γλώσσας οἱ θεομάχοι

Буд: кѣ силѣ чѣто рекжѣ намѣ навадѣници, горѣцин вѣжствоу словесѣници, клеветѣници хвалниѣнѣхѣ (157в-г)

Пръв: кѣ сѣ чѣто рекжѣ намѣ клеветници. горѣцин. вѣжтѣв словесници. зарателе. хвалниѣ (94а)

Ник: Противу силѣ чѣто рекжѣ наѣ обязателн горѣцин. вѣжтѣв начатници. клеветари хвалниѣи (10а)

Урик: противѣ силѣ чѣто рекжѣ намѣ клеветници. горѣцин вѣжтѣв словесници. хвалници хвалниѣиыѣ (215а)

Πρὸς ταῦτα τί φασιν ἡμῖν οἱ συκοφάνται, οἱ πικροὶ τῆς θεότητος λογισταί, οἱ κατήγοροι τῶν ἐπαινουμένων

Буд: пастырь добръи; полагаи дѣш своѣх за овѣца (157г)

Пръв: пастырь добрыи полагаи дѣша своѣ по овѣца (94а)

Ник: пастыръ добрыи положиѣи дѣшу свою за овѣца (10а)

Урик: пастырѣ дѣрѣнн, полѣжнвын дѣшъ за ѡвца (2156)
ὁ ποιμὴν ὁ καλός, ὁ τιθεὶς τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων

Буд: и сѣзываетъ прнпатепа сѣкѣ силы (158a)

Прѣв: и сѣзываетъ люкмыя сѣкѣ силы (94a)

Ник: ѡ позываетъ люкмыа еро силы (10a)

Урик: ѡ сѣзываетъ дроугы скол силы (2156)

καὶ κυγκαλεῖ τὰς φίλας αὐτῷ δυνάμεις

Буд, Прѣв: и оскрѣпннкы творитъ веселна, тѣже и ѣмотренна оученнкѣ створи (158в) (Прѣв — танники)

Ник: ѡ дѣрннкн творѣ радости, тѣже и строю таиннкн створи (10б)

Урик: ѡ ѡкѣрннкы творитъ веселѣя, пѣже ѡ сѣмоустрѣнѣя таиннкы сѣткѣрн (2156)

καὶ κοινωνοὺς ποιεῖται τῆς εὐφροσύνης, ἅς καὶ τῆς οἰκονομίας
μύστιδας πεποίητο

Буд: сѣкѣтъ послѣдѣютъ прѣкѣкѣтѣлы, и гласовн слово, и чрѣтожннкккн женихъ (158б)

Прѣв: сѣкѣ послѣдогѣтъ прѣкѣкѣтѣлы, ѡ гласоу слово, ѡ невѣстннкы жени (94б)

Ник: сѣкѣ вслѣдствѣтѣ прѣкѣкѣтѣлы, ѡ гласа слову и невѣстководца невѣстннкы (10б)

Урик: сѣкѣтъ послѣдогѣтъ прѣкѣкѣтѣлы, и гласоу слово, ѡ чрѣтожннкккн женихъ (215б)

τὸ φῶς ἀκολουθεῖ τὸ ὑπέρλαμπρον, καὶ τῇ φῶνῃ ὁ Λόγος, καὶ τῷ
νυμφαγωγῷ ὁ νυμφίος

Буд, Прѣв: оуныываетъ ногы оученнккы (158б)

Ник: оуныываетъ ногы оучннкы (10б)

Урик: оуныываетъ нѡгы оученнккы (115б)

νίπτει τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν

Буд: почѣто не оукеветѣашн, тѣко и сѣ мытѣннкы тѣстѣ, и въ мытарехѣ, и оучнтѣ мытарѣ (158б)

Прѣв: почѣто не ѡкеветѣашн, тѣко и сѣ мытарн тѣстѣ, ѡ въ мытарѣ. и оучнтѣ мытарн (94б)

Ник: како не потѣзаешн, тѣко с мытопнцн тѣстѣ, и оучнѣ мытопнца (10б) ѡ
καὶ παρὰ τελῶνας

Урик: како не хоуаншн, занѣ ѡ сѣ мытарн тѣстѣ, ѡ оу мытарн. ѡ оучнтѣ мытарѣ (115б)

πῶς οὐ κατηγορεῖς, ὅτι καὶ μετὰ τελῶνων ἐσθίει καὶ παρὰ τελῶνας
καὶ μαθητεύει τελῶνας

Буд: οὐνο и врачн завъртитъ нѣккѣто (15в)
 Пръв: οὐνω и врача внѣшна сътворити кто (94б)
 Ник: αἴτε и цѣлнтелѣ кто внѣшна творити (10б)
 Урик: αἴτε не и врачк внѣшнствѣетѣ кто (215б)
 εἰ μὴ καὶ τὸν ἰατρὸν αἰτιῶτό τις

Буд, Пръв: и вѣставъшь (Пръв — вѣставша) ѿцѣмъ (159а)
 Ник: и вѣставленъ дѣцѣмъ (10в)
 Урик: и вѣздвннхтн сѣ ѿ ѿца (216а)
 καὶ ἐγηγέρθαι παρὰ τοῦ πατρὸς

Буд, Пръв: и вѣсѣмъ изгонѣша, око совож, око же оученикѣмъ (160а)
 Ник: и вѣсѣмъ ѿтгонѣша двѣ сокоѿ дѣкѣ же оучннѣмъ (11б)
 Урик: и вѣсѣмъ изгонѣша. ѿкѣ совож, ѿкѣ же оученикѣмъ (216б)
 καὶ δαίμονας ἀπελαύνοντα, τὰ μὲν δι' ἑαυτοῦ, τὰ δὲ διὰ τῶν μαθητῶν

Буд, Пръв: и яко иереѣ приводѣша (160б)
 Ник: и акн етѣкъ приводѣ (11в)
 Урик: и яко етѣкѣ прнведѣша (216б)
 καὶ ὡς ἱερέα προσάγοντα

Буд, Пръв: и яко оскѣкѣ, яслн гѣ своѣго (160г)
 Ник: и акн ѿслѣ яслн гѣна своѣго (12б)
 Урик: и яко ѿселѣ яслн гѣсноѣа своѣго (217а)
 καὶ, ὡς ὄνος τὴν φάτην τοῦ κυρίου αὐτοῦ

Буд, Пръв: сѣкъ пастѣрн прослави (161а)
 Ник: сѣ пастѣрѣмъ слави (12в)
 Урик: сѣкъ пастѣрн прослави (217а)
 Μετὰ ποιμένων δόξασον

Буд: трѣжѣствоуѣтъ дѣньск; яко сѣтъ чѣколюкнѣца О καὶ φιλόθεοι (161а)
 Пръв: трѣжѣствоуѣтъ дѣне. якоже сѣкъ чѣколюкнѣцн. и вѣлюкнѣцн (96б)
 Ник: сѣпраздновати дѣнь. понѣ сѣтъ чѣколюкнѣкн О καὶ φιλόθεοι (12в)
 Урик: сѣтрѣжѣствовати дѣне, занѣ сѣтъ чѣколюкнѣкн и вѣлюкнѣкн (217а)
 συμανηγυρίζειν σήμερον, εἴπερ εἰσὶ φιλόανθρωποι καὶ φιλόθεοι

Буд, Пръв: якоже хѣкѣ оученикѣ (161в)
 Ник: яко хѣкѣ оученикѣ (13б)
 Урик: яко хѣкѣ оученикѣ (217б)
 ὡς Χριστοῦ μαθητῆς

Буд, Пръв: *βοκορϑεμνικῆς οτϑῆσενι* (161в)

Ник: *βοκορϑεμνικη ηϑδενι* (13а)

Урик: *вѣокоρϑεμνικы ѿженн* (2176)

τοὺς θεοκαπήλους ἀπέλωσον

От представените примери обект на проучване ще бъдат само съществителните имена за лица с изявена афиксална мотивация. Не са малко случаите, когато гръцко прилагателно име се превежда като съществително име за лице и обратно, гръцко съществително се предава с прилагателно име със субстантивна функция. Това се отнася преди всичко до техниката на превеждане и в това изследване не се взема предвид. В Буд и Пръв *ὁ τεχνίτης* се предава с прилагателното *х ѿ т ρ ѳ ѳ*. Така е преведена гръцката лексема и в Ник. Преводът в Урик обаче е точен: *х ѿ т ρ ѳ ѳ*. В Буд има 1 прилагателно име в субстантивна функция; в Пръв — 2; в Ник — 7; в Урик — 5. Има случаи, когато гръцки *composita* се превеждат описателно със словосъчетание. В Буд и Пръв има само по 1 *compositum*, предаден със словосъчетание; в Ник — 3; в Урик — 0. Ако единият от компонентите на словосъчетанието е съществително име за лице, то също се включва в проучването. Има и случаи, когато гръцки *composita* се превеждат като еднокоренни лексеми.

Екскерпираните съществителни имена за лица се представят в таблица съпоставително. На първа позиция се извежда гръцката лексема с точната ѝ форма в текста; следва преводът на тази лексема в четирите преписа, представящи двата старобългарски и среднобългарския превод.

гръцка дума	Буд	Пръв	Ник	Урик
<i>ἀγροικος</i>	поселанинѣ	поселанинѣ	вѣнѣнѣнѣн	вѣнѣжда
<i>ἀνέστιος</i>	не могѣмъ вѣтѣти нирѣникѣ	не могѣмъ вѣтѣти нирѣник	вездомѣ	вездѣсѣ- нѣдѣнѣ
<i>ἀρχή</i>	наумѣлникѣ	наумѣлникѣ	прѣкѣнни	прѣкѣнн
<i>ἀστικός</i>	гражданинѣ	гражданинѣ	гражданинѣ	гражданинѣ
<i>γεωργός</i>	дѣлатѣлѣ	дѣлатѣлѣ	дѣлатѣлѣ	дѣлатѣлѣ
<i>δαιτυμών</i>	пирганинѣ	пирганинѣ	пирганинѣ	сѣнѣдѣлникѣ
<i>δημιουργός</i> (2)	сѣдѣтелѣ творѣцѣ	сѣдѣтелѣ творѣцѣ	творѣцѣ творѣцѣ	сѣдѣтелѣ сѣдѣтелѣ
<i>διδάσκαλος</i>	оучитѣлѣ	оучитѣлѣ	оучитѣлѣ	оучитѣлѣ
<i>ἐγχώριος</i>	вѣсьникѣ	вѣсьникѣ	домашнѣнѣн	вѣсьникѣ
<i>ἐπαινέτης</i>	похвалѣникѣ	похвалѣникѣ	хвалитѣлѣ	хвалитѣлѣ
<i>ἐπόπτης</i>	видитѣлѣ	видитѣлѣ	видѣвѣникѣ	назирѣтелѣ
<i>ἐστιάτωρ</i>	пирѣникѣ	пирѣникѣ	зѣватѣн	гоститѣлѣ
<i>εὐεργέτης</i>	благодѣтелѣ	благодѣтелѣ	благодѣтанѣ- никѣ	благодѣтелѣ

θεοκάπηλος	БОГОКРЪ- УМЬНИКЪ	БОГОКРЪ- УМЬНИКЪ	БОГОКРЪ- УМЬНИКЪ	БОГОКРЪ- УМЬНИКЪ
θεολόγος	БОГОСЛОВЬЦЬ	БОГОСЛОВЬЦЬ	БОГОСЛОВЪ	БОГОСЛОВЪ
θεομάχος	БОГОВОРЬНИКЪ	БОГОВОРЬНИКЪ	БОГОСВАРЬНИКЪ	БОГОВОРЬЦЬ
ιατρός	ВРАУЪ	ВРАУЪ	ЦЪКАНТЕАЪ	ВРАУЪ
ιερέυς	ИЕРЪКИ	ИЕРЪКИ	СВАТИТЕАЪ	СКАТИТЕАЪ
κατήγορος	КЛЕВЕТЬНИКЪ	<u>ОУКАРАТЕАЪ</u>	КЛЕВЕТАРЪ	ХОУАЬНИКЪ
κῆρυξ	ПРОПОВЪДЬ- НИКЪ	ПРОПОВЪДЬ- НИКЪ	ПРОПОВЪДЬ- НИКЪ	ПРОПОВЪДЬ- НИКЪ
κοινωνός	ОВЪЩЬНИКЪ	ТАНИКЪ	ОВЪЩЬНИКЪ	ОВЪЩЬНИКЪ
κύριος	ГОСПОДЪ	ГОСПОДЪ	ГОСПОДИНЪ	ГОСПОДЪ
λειτουργός	СЛОУЖИТЕАЪ	СЛОУЖИТЕАЪ	СЛОУГА	СЛОУГА
λογισταί	СЛОВЕСЬНИКЪ	СЛОВЕСЬНИКЪ	НАЧАТЬНИКЪ	СЛОВЕСЬНИКЪ
μαθητής (3)	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ
	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ
	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ
μυσταγωγός	ОУЧИТЕАЪ	ОУЧИТЕАЪ	КЪ ТАНИКЪ	ОУЧИТЕАЪ
			ПРОВОДЬНИКЪ	
μύστης (3)	ОУЧЕНИКЪ	ОУЧЕНИКЪ	ТАНИИ	ОУЧЕНИКЪ
	ОУЧЕНИКЪ	<u>ТАНИКЪ</u>	ОВЪЩЬНИКЪ	ТАНИИНИКЪ
	ОУЧЕНИКЪ	ТАНИКЪ	ТАНИКЪ	ТАНИКЪ
νυμφαγωγός	УРЪТРОЖЬНИКЪ	<u>НЕВЪКЪТЬНИКЪ</u>	НЕВЪКЪТЬНИКЪ	УРЪТРОЖЬ- НИКЪ
νυμφίος	ЖЕНИХЪ	ЖЕНИХЪ	НЕВЪКЪТЬНИКЪ	ЖЕНИХЪ
παιδίον	ОТРОУА	ОТРОУА	ДЪТИЦЬ	ОТРОУА
πατήρ (2)	ОТЬЦЬ	ОТЬЦЬ	ОТЬЦЬ	Ø
	ОТЬЦЬ	ОТЬЦЬ	ОТЬЦЬ	ОТЬЦЬ
πλάστης	ТВОРЬЦЬ	ТВОРЬЦЬ	ТВОРЬЦЬ	ЗЪДАТЕАЪ
ποιμήν	ПАСТЪИРЪ	ПАСТЪИРЪ	ПАСТΟΥХЪ	ПАСТЪИРЪ
	ПАСТЪИРЪ	ПАСТЪИРЪ	ПАСТΟΥХЪ	ПАСТЪИРЪ
πρόξενος	ИХОДАТАНИКЪ	ИХОДАТАНИКЪ	ПОДАВЬЦЬ	ХОДАТАИ
προσκυνητής	ПОКЛОНЫНИКЪ	ПОКЛОНЫНИКЪ	ПОКЛАНИНИКЪ	ПОКЛОНЫНИКЪ
συκοφάντης	НАВАДЬНИКЪ	<u>КЛЕВЕТЬНИКЪ</u>	ОВАЦЬГАТЕАЪ	КЛЕВЕТЬНИКЪ
τελώνης (3)	ИМЪТАРЪ	ИМЪТАРЪ	ИМЪТАРИАИЦЬ	ИМЪТАРЪ
	ИМЪТАРЪ	ИМЪТАРЪ	ИМЪТАРИАИЦЬ	ИМЪТАРЪ
	ИМЪТАРЪ	ИМЪТАРЪ	Ø	ИМЪТАРЪ
τεχνίτης	ХЪТРОИС	ХЪТРОИС	ХЪТРОИС	ХЪТРОЦЬ
φιλόανθρωπος	УЛОВЪККО- ЛЮБИЦА	УЛОВЪККО- ЛЮБЬЦА	УЛОВЪККО- ЛЮБИВЪ	ЧЛОВЪККО- ЛЮБИКЪ
φιλέορτος	ПРАЗДЬНО- ЛЮВЬЦЬ	ПРАЗДЬНО- ЛЮВЬЦЬ	ЗЪКЛО ЛЮВАЦИИ ПРАЗДЬНИКЪ	ЛЮБОВАПРАЗДЬ- НЪСТВИКЪ

φιλόνθεος	Ø	БОГОЛЮБИВЪ	Ø	БОГОЛЮБИВЪ
φίλος	принагъль	<u>ЛЮБИВАЮЩИ</u>	ЛЮБИВЪ	ДРУГЪ

Лексикалните проучвания традиционно се извършват или чрез описание на отделни лексеми, или по тематични групи⁸. През последните години обаче в езикознанието се разработват методи и средства за пресъздаването на система на лексикално равнище. Лексикалната система на езика се описва и анализира по нейните съставки — лексикалните микро-системи на отделните езици. „Ети лексически микро-системи представляват собой групирани в самия език по общому (их свързующему) минималному семантически значимому элементу — по морфеме. Анализ морфемных лексико-семантических групп позволяет выявить вполне определенные глубинные связи слов на всем пространстве лексической системы языка изучаемой эпохи. По типу объединяющей морфемы лексико-семантических групп делятся на аффиксальные (префиксальные и суффиксальные) и корневые, что определяет кардинальные различия между ними. Аффикс конкретизирует значение слова. Корень слова — сердцевина его значения, его семантическое ядро. Если корневые группы объединяют слова различных лексико-грамматических классов, то суффиксальные — одного такого класса (существительных, прилагательных и т.п.), а префиксальные — смешанных.“⁹. Производните съществителни за лица в класическите старобългарски паметници са проучени пълно в семантично и словообразователно отношение¹⁰. Изследването на съществителните имена за лица в преводни текстове от IX—XI в., запазени в късни преписи, е не само научно оправдано, но и необходимо. В работата по-нататък се представят съществителните за лица в отделните преводи, но според суфиксите, с които са образувани. Сложните съществителни за лица се групират според това, дали са образувани чрез чиста композиция или по композиционно-суфиксен начин.

I. Първи старобългарски превод по Буд и Първ:

1. *Наставка* — -ѣникъ и -еникъ

Агентивни съществителни (Nomina agentis):

При тези производни съществителни за лица е характерна склонността към изразяване на процесуални отношения. Най-често срещани са образуванията с изразена експлицитно действителност. Мотивационно са свързани с девербални основи и обикновено означават лице, характеризирано чрез активното му отношение към означеното от девербалната основа действие¹¹.

исходатаѣникъ — 'ходатай, застъпник'. Лексемата е регистрирана еднократно в Супрасълския сборник (по-нататък Супр), където превежда същата гръцка лексема *τρόξενος*. Данните за примерите от класическите старобългарски паметници се вземат от Старославянския словарь (по-

нататък СтСС)¹². Съществителните за лица от СРХ освен със СтСС се сравняват и с езика на преводите на Йоан Екзарх (по-нататък ЙоЕ) от Шестоднев¹³ и Богословие¹⁴, на Климент Охридски (по-нататък Кло)¹⁵, на Константин Преславски (по-нататък КПр)¹⁶, с езика на Симеоновия сборник (по-нататък Сим)¹⁷, с езика на превода на Паренесиса на Ефрем Сирин (по-нататък ЕфрС)¹⁸, с езика на Презвитер Козма (по-нататък ПрКз)¹⁹, с езика на Петър Черноризец (по-нататък ПЧрз)²⁰. Лексемата е хапакс, но у ЕфрС се срещат *исходатаица* и *исходатаиствовати*.

клеветътникъ — 'обвинител, хулник'. Среща се в Клоцовия сборник (2) (= Клоц) и в Синайския псалтир (1) (= Син), но там превежда *συκοφάντης* и означава 'клеветник', а в СРХ е превод на *κατήγορος*. Лексемата се среща у КПр, ЙоЕ (1), ЕфрС (11), Сим (5), ПрКз (1), ПЧрз. В Първ обаче е нанесена крещия в превода и лексемата е изтрита, а отгоре е написано *сукратель*. Това доказва, че през XIV в. *клеветътникъ* означава 'клеветник'.

навадникъ — 'клеветник, подстрекател'. Лексемата е хапакс. Превежда *συκοφάντης*, което в старобългарските паметници се предава с *клеветътникъ*. В СтСС се посочват обаче 5 употреби на *навадити*, а у ЕфрС има *навадити* и *наваждяние*. В речника на Найден Геров (по-нататък РНГ) се съдържат глаголите *наваждам* и *навадвам* със значение 'наклеветявам, набеждавам, наковладявам, наклепвам'²¹.

овацътникъ — 'съучастник, съобщник, съпричастник'. В старобългарските паметници лексемата се регистрира 15 пъти като превод на същата гръцка лексема *κοινωνός*: Супр (6) (по-нататък Супр), Евхология (2) (по-нататък Евх), Клоц (1), Зографското евангелие (1) (по-нататък Зогр), Асеманиевото евангелие (1) (по-нататък Ас), Мариинското евангелие (1) (по-нататък Мар), Енинския апостол (1) (по-нататък Ен), Рилските глаголически листи (1) (по-нататък Рил), Хилендарските листи (1) (по-нататък Хил). У ЙоЕ (5), КПр, Кло (2), ЕфрС (4), Сим (2), ПрКз (1).

поклонникъ — 'почитател'. В СтСС са посочени две употреби: Мар (1) и Ас (1) като превод на същата гръцка лексема *προσκυνητής*. Среща се у ЙоЕ (1), в Сим (2). У ЕфрС липсва, но се съдържат *поклонити* и *поклонение*

похвальникъ — 'хвалител, възхвалител'. Лексемата е абсолютен хапакс и засега само в превода на СРХ се среща като съответствие на гръцкото *ἐπαινέτης*. У ЙоЕ се съдържа словообразователният синоним *похвальць*.

проповѣдникъ — 'вестител, проповедник, провещател'. В СтСС са посочени 5 употреби на това съществително като превод на същата гръцка лексема *κήρυξ*: Супр (4), Син (1). Регистрира се и у ЙоЕ (4), КПр, Кло (9), Сим (3), ЕфрС (1).

оученикъ — 'ученик, последовател'. В старобългарските паметници лексемата има над 800 употреби. В СРХ обаче освен гръцкото *μαθητής* в първия старобългарски превод *оученикъ* предава и *μύστης*. В СтСС срещу *оученикъ* не се посочва гръцко съответствие *μύστης*. Значението на *оученикъ* в този случай има значение 'посветен в тайна'. Наложително е да се по-

търси в кои други текстове $\mu\acute{o}\sigma\tau\eta$ се превежда като *оученикъ*. Съществителното се съдържа и у ЙоЕ (13), КПр, КлО (12), Сим (26), ЕфрС (12), ПрКз (6).

Деятелни имена (Nomina actoris):

Тези съществителни имена формално са субстанциално мотивирани, но с подразбираща се процесуалност, изразена имплицитно.

въсьникъ — 'местен жител, лице, което е от даденото селище'. Лексемата превежда $\epsilon\upsilon\chi\acute{o}\rho\iota\omicron\varsigma$ и е хапакс.

мигътникъ — 'митар, събирач на мито, на данък'. Лексемата е хапакс. Единствено в Падектите на Антиох (= ПАнт) се среща това съществително пак със същата семантика като превод на $\tau\epsilon\lambda\acute{o}\nu\eta\varsigma$ според речника на Срезневски (по-нататък Срзн)²².

науальникъ — 'оглавяващ, началстващ, който е глава на нещо'. Това съществително в СРХ превежда гръцкото $\acute{\alpha}\rho\chi\eta\acute{\iota}$, което се среща според Срзн, кол.348 в Ефремовската крѣмчая (по-нататък Екрмч) като съответствие на тази гръцка лексема. В старобългарските паметници съществителното се съдържа в Евх (3) като съответствие на $\acute{\alpha}\rho\chi\eta\gamma\acute{o}\varsigma$. У ЙоЕ (3), у КлО (5), в Сим (2), ЕврС (1), ПрКз (2).

пиръникъ — 'угостител, уредник на пиршество, на празник'. Лексемата превежда $\epsilon\sigma\tau\acute{\iota}\acute{\alpha}\tau\omega\rho$ и е хапакс.

словьсьникъ — 'произнасящ присѣда чрез словото, оценител, съдник'. Лексемата превежда $\lambda\omicron\upsilon\gamma\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\iota$ и е абсолютен хапакс.

урътожъникъ — 'този, който води невестата, годеницата'. Превод е на $\nu\upsilon\mu\phi\alpha\upsilon\omega\upsilon\omicron\varsigma$. Основата е десубстантивна — прабългарското съществително *урътожъ*, което се среща в Супр (6), Евх (2), Син (1). Лексемата е хапакс.

Със суфикс *-ъникъ* са оформени и две сложни субстантивни формации: *богоборъникъ* и *богокръвъльньникъ* И двете са *nomina agentis*. Първото съществително е образувано чрез деривационна композиция, докато второто — чрез чиста композиция.

богоборъникъ — 'този, който се бори против Бога, богоборец'. Превежда гръцкото $\theta\epsilon\omicron\delta\acute{o}\mu\chi\omicron\varsigma$. Лексемата е хапакс. Единствено в Супр се среща три пъти *богоборъникъ*.

богокръвъльньникъ — 'богопродавец; този, който търгува с божиите неща'. Съществителното е превод на гръцкото $\theta\epsilon\omicron\kappa\acute{\alpha}\lambda\eta\lambda\omicron\varsigma$ и е хапакс.

И двата *composita* са образувани със съединителна гласна между двете основи.

2. *Наставка* -тьль:

Всички съществителни с този суфикс са девербативи и са *nomina agentis*.

видитель — 'наблюдател, надзорник'. Превежда $\epsilon\lambda\omicron\pi\lambda\tau\eta\varsigma$ и не се среща в нито един друг текст.

дѣлатель — 'селянин, земеделец' от гръцкото γεωργός. В старобългарските паметници е с многобройни употреби като превод на същото гръцко съществително в текста на Евангелието, в Супр, Евх и Ен: Среща се и у ЙоЕ (13), КлО (3), КПр, Сим (9), ЕфрС (14), ПрКз (2).

приятель — 'приятел' от гръцкото φίλος. СтСС дава 4 употреби на тази лексема: Евх (2), Рил (2). Единствено у ЕфрС се регистрират 4 форми на това съществително.

служитель — 'служител' от гръцкото λειτουργός. В СтСС — две употреби: Евх (1) и Ен (1). КПр, ЙоЕ (1), КлО (2), Сим (4), ЕфрС (1), ПЧрз.

сѣдѣтель — 'сздател, творец' от гръцкото δημιουργός. СтСС (6): Супр (3), Евх (2), Клоц (1). ЙоЕ (1), КПр, Сим (1), ЕфрС (7).

оучитель — 'учител, наставник' като превод на διδάσκαλος. В СтСС са посочени над 100 употреби на това съществително. Среща се и у КПр, ЙоЕ (16), Сим (13), КлО (8), ЕфрС (10).

благодѣтель е единственото сложно съществително, оформено с тази наставка. Означава 'този, който дарява милост, който върши добро някому'. Лексемата е калка на гръцкия compositum εὐεργέτης²³ и според някои изследвачи е повече характерна за текстовете, свързани с Охридския книжовен център²⁴.

3. Наставка -иць:

От образуванятията с наставка -иць се изключва съществителното **отъць**, което исторически е десубстантивно мотивирано, но в старобългарски е известно само като мотивиращо²⁵.

твориць — 'творец, сздател' от гръцкото δημιουργός. В СтСС са посочени 30 употреби на това съществително име, но нито един пример не се съдържа в евангелския старобългарски превод. Среща се и у КПр, ЙоЕ — над 100, Сим (19), ЕфрС (7), ПрКз (10).

Две от съществителните за лица с наставка -иць са сложни.

богословиць — 'богослов' от θεολόγος. Мотивиращата основа на този compositum е десубстантивна. В СтСС са посочени 5 употреби на тази лексема: Ас (2), Сав (1), Ен (1). У ЙоЕ (4), КПр, Сим (19), ЕфрС (2), ПрКз (2).

празднѣнолюкъць — 'този, който обича празници' от гръцкото φιλέορτος. Лексемата се среща единствено у КлО (1). Мотивиращата основа е девербативна. И двете сложни съществителни са образувани по композицион-но-суфиксален начин.

4. Наставки -анинъ, -анинъ, -книнъ:

С тези суфикси обикновено се образуват съществителни за лица според етническата им принадлежност или местоживеенето им²⁶:

Тези наставки се пазят във формите за sg и dual. В СРХ се регистрират три съществителни със суфикс -анинъ.

гражданинъ — 'гражданин, жител на град'. Това съществително е за носител на субстанциални отношения и превежда гръцкото *ἀστικός*. В СтСС има 10 употреби на това съществително — Супр (7), Зогр (1), Мар (1), Ас (1), но то превежда гръцкото *πολίτης*. Среща се и у ЙоЕ (1), КПр. В превода на ЕфрС липсва, но има *гражданскъ*. Деривацията се съпровожда от морфологично редуване.

пиранинъ — 'пируващ, сътрапезник, участник в гощавка'. Съществителното е превод на *δοκιμὸν*. В СтСС \emptyset . Регистрира се единствено у ЕфрС (1). Среща се и в Златоструя (Срезн кол.934). У КПр има *пирание*.

поселанинъ — 'селянин, жител на село'. Превежда гръцкото *ἄγροικος*. В СтСС — \emptyset . Среща се единствено у ЕфрС (2).

Ономасиологичното отношение при тях е чисто предметно. И трите имена са свързани с идеята за принадлежност към място на местоживее-не или място, свързано със семантиката на мотивиращата субстантивна основа.

5. Наставка -аръ:

митаръ — 'митар, събирач на мито, на данък'. Превежда *τελώνης*. За старобългарските паметници лексемата е общоупотребителна — в СтСС са посочени 78 употреби. Това съществително се открива и у КПр, Сим (2), ЕфрС (2). Името се отнася към *nomina actoris* и е десубстантивно по образуване. Съдържа обаче имплицитно изразена процесуалност.

6. Наставка -ъръ:

пастъръ — 'пастир'. Това съществително обикновено се свързва с охридския кръг паметници, но традиционното изброяване на лексикалните дублети „охридизми /преславизми“ би следвало да се изостави. Езиковите проучвания на всеки текст поотделно ще доведе до нови постановки, свързани с конкретния принос на отделен книжовник, на отделен преводач през различните периоди от развитието на езиковата ни история. В СтСС са посочени 54 употреби на съществителното *пастъръ*. Регистрира се и у КПр, КлО (5), ЕфрС (6), ПрКз (1).

Съществителното се отнася към *nomina agentis* и е мотивирано дeverбално.

7. Наставка -иухъ:

жениухъ — 'жених' от гръцкото *νυμφίος*. В СтСС — 40 употреби. Сре-ща се у КлО (1), ЕфрС (35). Отнася се към *nomina agentis* и е дeverбално по мотивация.

8. Наставка -а/-ат-:

В СРХ се регистрира само едно от съществителните, образувани с този суфикс²⁷.

отроча — 'дете'. Превежда гръцкото παιδίον. За старобългарските па-
метници лексемата е общоупотребителна — СтСС (91), КлО (6), ЙоЕ (1),
КПр, ЕфрС (14), ПЧрз.

9. *Наставка* -ица (отнася се към имената от м.р. на -ъць, -ъца)
уловѣколювица — 'човеколюбец'. Превод на гръцкото φιλόφρωνος.
Съществителното се отнася към *nomina agentis* и е девербално мотивира-
но. В Буд обаче е пропусната старобългарската лексема, която превежда
гр. φιλόφρωνος, което в изречението е след φιλόφρωνος. Би следвало да се
очаква словообразователен паралелизъм в превода на двата *composita* с
еднакъв първи компонент фил-. Възможно е обаче този пропуск да е съ-
ществувал в гръцкия кодекс, от който е извършен преводът, защото и във
втория старобългарски превод по Ник се констатира същият пропуск.
Това е обяснимо само ако приемем, че и двата старобългарски превода
са направени от един и същ гръцки кодекс (това означава, че двата прево-
да не са отдалечени много по време, а по-скоро са били извършени в
различни книжовни центрове, независимо един от друг). Интересно е обаче,
че в Пръв пропуснатото съществително е добавено, а това означава, че
преводът е сверяван с друг гръцки изправен текст на СРХ.

В Пръв преводът е същият, но от времето на превеждане до времето
на преписване дистанцията е почти четири века. Затова е интересно да се
проследи наслагали ли са се промени в лексикално-семантичен и слово-
образователен аспект. Преписът е дело на книжовника Пръвослав, който
преписва словата на Григорий Богослов за логотета Мита от Търново.
Пръвослав е имал жив усет за съвременния език и на места (много рядко)
е променил някои от лексемите-архаизми с други, които са синхронни и
активни в книжовния български език от XIV в.: мѣтътникъ — мѣтъгаръ;
уловѣколювица — уловѣколювьць. По-сериозни са поправките, които са из-
вършили по-късно две ръце върху преписания вече стар превод. Те са
както лексикално-семантични, така и словообразователни. Понякога ко-
ректорът е изстъргал или само наставката, или коренната морфема и е
дописвал думите, напр. клеветѣникъ — оукаратель; овъщѣникъ — таниникъ;
оуеникъ — таникъ; урътожѣникъ — некѣстѣникъ; навадѣникъ — клеветѣникъ;
О — короловаць; цинатель — любиягъи. Това потвърждава сведенията на
Григорий Цамблак, че в Търновската школа са били предприети сверява-
не и редакция на старите преводи. Резултатите от това сверяване вероят-
но са довели до заключението, че е необходимо да се извършат нови пре-
води на гръцките текстове, преведени през IX — XI век.

Подобно лексикално проучване има отношение и към въпроса за ано-
нимността на старобългарските преводи и опита да се определи личността
на книжовника-преводач. Категорията на съществителните имена за ли-
ца може да бъде един от показателите, по които да се направи опит да се
определи кой е преводачът на СРХ. Съществителните се групират на спе-

цифични²⁸ и общоупотребителни по отношение на лексиката от старобългарските книжовни паметници в СтСС²⁹. От 36 съществителни за лица, съдържащи се в СРХ, 21 са включени в СтСС, а 15 липсват в него; у ЙоЕ — 16; у КПр — 16 (при непълна картотека!); КлО — 12; ЕфрС — 21; Сим — 14; ПрКз — 8; ПЧрз — 4. От 21 съществителни в СтСС 15 са специфични и 6 са общоупотребителни. Проучването на съществителните имена за лица в СРХ показва най-голяма близост с превода на Паренесиса на Ефрем Сирий, с езика на Йоан Екзарх и на Константин Преславски. От старобългарските класически паметници най-много от тези съществителни се съдържат в Евх (15) и в Супр (14). Резултатите от лексикалното проучване на съществителните имена за лица в първия старобългарски превод позволяват да се предположи, макар и внимателно, че СРХ е преведено от книжовника, превел и Паренесиса на Ефрем Сирий. Той вероятно е участвувал и в преводите на някои от текстовете в Супр и Евх. Възможно е да е Константин Преславски. Основанията за това са не само лингвистични. Известно е, че той е създал творби на глаголица, а за СРХ по Буд има основания да се твърди, че е преведено на глаголица. Разбира се, изследването на превода трябва да продължи комплексно, но съществуват възможности за изолирането на точни и конкретни показатели и критерии, по които може да се определи кой е преводачът на даден текст.

II. Втория старобългарски превод по Ник:

Вторият старобългарски превод, представен по Ник, показва значителни лексикални отлики от първия превод. Ако се подходи традиционно, текстът съдържа несъмнено така наречените „преславизми“³⁰. В изследването обаче се прилага групирането на съществителните имена за лица по наставки, а след това се съпоставят лексемите със СтСС и с езика на старобългарските писатели и преводи, запазени в късни преписи.

Ако производното съществително за лица от втория старобългарски превод се съдържа и в първия, то лексемата само се посочва към съответната наставка, без да се дават подробни съпоставки.

1. *Наставка* -ъникъ и -ъникъ:

Агентивни съществителни (Nomina agentis):

видокъникъ — 'наблюдател, надзорник'. Превод на гръцкото ἐπόπτης.

Лексемата е хапакс. В Супр се среща видѣмати (2), а у ЙоЕ — видѣвънъ (4).

овъкъникъ — лексемата се съдържа и в Буд, Пръв.

покланѣникъ — 'почитател, поклонник' от προσκυνητής. Лексемата е хапакс. В СтСС се съдържа покланѣти сѧ и покланѣниѣ; същите две лексеми се срещат и у ЙоЕ, ЕфрС и КПр.

прикодъникъ — 'този, който посвещава в тайна, който прави някого съучастник, съпричастник' — превежда гръцкото μυσταγωγός. Лексемата е хапакс.

проповѣдникъ — съдържа се в Буд, Пръв.

сүүеникъ — съдържа се в Буд, Пръв.

Деятелни имена (Nomina actoris):

научатникъ — 'произнасящ присъда чрез словото, оценител, съдник'.

Превежда λογισταί. Лексемата е хапакс. У Н. Геров се среща глагол *начитам* със значение 'смърям, държа сметка някому, наговорвам нещо като укор' (кол. 248).

невѣстъникъ — 'жених' срещу гръцкото νυμφίος. От старобългарските паметници единствено Супр (8) съдържа това съществително. В езика на старобългарските писатели не се регистрира.

таинникъ — 'този, който е посветен в тайна; последовател'. Съществителното е превод на μύστης. Лексемата е хапакс. В Сим се среща таинница, но поради липса на издаден гръцки текст не може да се уточни семантиката на думата.

В Ник се съдържат и три сложни съществителни имена, които са nomina agentis. Те са девербално мотивирани. Едното е образувано чрез деривационна композиция, а останалите две — чрез чиста композиция.

благодѣльникъ — 'този, който дарява милост, който върши добро някому'. Превод е на εὐεργέτης. Лексемата е хапакс. В СтСС има обаче благодѣлати — Син (2), Евх (1), Супр (1).

богокръкъльникъ — среща се в Буд и Пръв.

богосварникъ — 'този, който се бори против Бога, който се противи на Бога; богоборец'. Превежда θεομάχος. В СтСС има само една употреба в Супр. В езика на старобългарските писатели не се среща.

2. Наставка -тель:

Съществителните имена с тази наставка са девербативи и са nomina agentis.

дѣлатель — лексемата се среща в Буд и Пръв.

оклатьгатель — 'клеветник, подстрекател'. Превод на гръцкото συκοφάντης. Лексемата е хапакс. В Син (4) и в Евх (2) се регистрира глаголет оклатьгати.

склтитель — 'свещенослужител, свещеник, светител като превод на ιερεύς. В СтСС са посочени 8 употреби на това съществително — Ас (5), Супр (3), но не се посочва колко от тях са превод от ιερεύς и колко от ἀρχιεπίσκοπος. ЙоЕ (1), ЕфрС (5), Сим (39).

сүүитель — съдържа се в Буд и Пръв.

хвалитель — 'хвалител, възхвалител' като превод на ἐπαινέτης. Лексемата е хапакс.

цѣлитель — 'изцелител, лекар' от ιατρός. В СтСС има 6 употреби: Евх (4), Супр (2), но те са превод на ιατήρ и на θεραπευτής. Лексемата се регистрира единствено в Сим, а у ЙоЕ се среща цѣлительскъ.

3. Наставка -ъць:

отъць — среща се в Буд и Пръв.

подавъць — 'ходатай, застъпник; този, който дава всичко, подава всичко' от гръцкото *πρόξενος*. Интересно е, че преводачът предава тази гръцка дума и с творяць. Лексемата е хапакс. В Евх (2) и в Супр (1) се среща давъць, а в ЙоЕ има подавъница.

творяць — съдържа се в Буд и Пръв.

С този суфикс са оформени и два *composita*, които са *nomina agentis*. Главният компонент е девербативен и е деривационно композиран с първи компонент съществително име.

мѣтѣоимѣць — 'митар, събирач на мито, на данък'. Превежда гръцкото просто съществително *θελώνης*. В СтСС са посочени 3 употреби на това съществително в Евх, но срещу него липсва гръцко съответствие. Лексемата се среща и в ЕфрС (1), Сим (1), КлО (1).

невѣстоводѣць — 'този, който води невестата, годеницата' — превод на *νυμφαγωγός*. Лексемата е хапакс.

4. Наставка -анинѣ, танинѣ:

гражданинѣ — лексемата се среща в Буд и Пръв.

пирганинѣ — съдържа се в първия старобългарски превод по Буд и Пръв.

В Ник се регистрира и съществителното *господинѣ*, в което наставката -инѣ има сингулативна функция и е прибавена към *господѣ*³¹. В СтСС се посочват 87 употреби на *господинѣ* със значение 'господар, собственик, стопанин'. В Ник лексемата превежда *κύριος*. Среща се и у КПр, ЙоЕ (6), ЕфрС (7), Сим (13), КлО (3), ПрК (2).

В Ник се съдържа и един осечен *compositum* — *вогословѣ*³², калка на гръцкото *θεολόγος*. В СтСС се регистрира един единствен пример на това сложно съществително в Ен. Среща се и у ПрКз (2).

С по едно съществително се представят и суфиксите -арѣ, -оухѣ, -иштѣ, -тан

клеветарѣ — 'обвинител, хулник' от гръцкото *κατήγορος*. Лексемата се среща еднократно в Супр като превод на същата гръцка лексема и със същата семантика. Не се регистрира никъде другаде в текстовете, с които се сравнява, но се открива в Златоструя и в Симеоновия сборник от 1076 г.³³

пастоухѣ — 'пастир' от *ποιήν*. В СтСС са посочени 33 употреби на лексемата. Среща се и у КПр, ЙоЕ (4), ЕфрС (15), Сим (4), КлО (1), ПрКз (14) ПЧрз. Традиционно лексемата се счита за преславизъм, но в тук не се прилага квалификацията „кирило-методииевска/преславска“ лексика.

дѣтиштѣ — 'дете' от гръцкото *παίδιον*. В СтСС са посочени 21 употреби на съществителното. Среща се у ЙоЕ (18), ЕфрС (5), Сим (5), КлО (3).

зъватан — 'угостител, уредник на пиршество, на празненство'. Пре-
вежда гръцкото ἐστίατωρ. Лексемата е хапакс.

Броят на производните съществителни имена за назоваване на лица
във втория старобългарски превод по Ник е 32: от тях 18 се регистрират
в старобългарския лексикален фонд по СтСС, като 11 съществителни имат
до 15 употреби, а 7 са общоупотребителни; 14 от тези 32 лексеми липсват
в СтСС. Резултатите от съпоставката с езика на старобългарските писа-
тели и старобългарските преводи, запазени в късни преписи, са следните:
ЙоЕ — 12; КПр — 9; ЕфрС — 13; Сим — 13; КлО — 10; ПрКз — 8; ПЧрз —
2. Проучването на производните съществителни имена за лица безспор-
но подкрепя резултатите от текстологичните наблюдения, даващи осно-
вания за твърдението, че съществуват два нови, възникнали независимо
един от друг старобългарски превода на СРХ. Що се отнася до личността
на преводача, би било рисковано да се изказва категорично мнение, но
основания съществуват за предположението, че вторият превод е дело на
Йоан Екзарх. Проучването на техниката на превода ще потвърди или оп-
ровергае подобно предположение.

III. Среднобългарски превод по Урик:

В текста на среднобългарския превод се съдържат 30 производни
съществителни имена за лица. Несъмнено среднобългарският преводач е
познавал и двата старобългарски превода. В текста присъстват същест-
вителни имена за лица и от първия, и от втория превод. По-важно е, че са
отпаднали част от хапаксите и са заменени с общоупотребими лексеми.
Наблюдава се стабилизиране на морфемния инвентар и на словообразу-
вателните типове. Увеличен е броят на субстантивирани прилагателни
имена, срещу които в старобългарския превод стоят съществителни за
лица. От суфиксите най-продуктивен е -ъникъ/-юникъ: 13 съществителни;
увеличил се е броят на съществителните имена, образувани с наставка
-телъ: 9 съществителни. Намалял е броят на съществителните, образува-
ни със суфикс -цьк: 3 съществителни.

Съпоставката на съществителните за лица от среднобългарския пре-
вод със СтСС е безпредметна. За съжаление твърде малко са конкретните
проучвания върху лексиката на преводната книжнина от XIV век; малко са
и имената на книжовниците-преводачи, работили през втората половина
на същия период³⁴. Една съпоставка обаче с цялостното книжовно наслед-
ство на Григорий Цамблак³⁵ даде неочаквани резултати: от общо 30 същест-
вителни имена за лица в СРХ 21 се откриват у Цамблак. Това са същест-
вителните благодѣтель, гражданинъ, дѣлатель, женихъ, зѣдатель, мѣтаръ,
назиратель, отроуа, отьць, пастырь, поклонникъ, проповѣдникъ, скатитель,
сѣдѣтель, таникъ, таниникъ, оученикъ, оучитель, хѣдатан, хоульникъ, хытрьць.
Проповедите на Григорий Цамблак включват откъси от преводни гръцки
съчинения и това предполага конкретно проучване на вероятността той да

е и преводач на някои от тези текстове. Това изисква да се проведе задълбочено текстологическо и лингвистическо изследване на съчиненията на Григорий Цамблак в съпоставка с преводните гръцки съчинения, текстови масиви от които се съдържат в проповедите му.

Среднобългарският превод на СРХ се сравнява и с Манасиева хроника³⁶. Нейният превод е от първата половина на XIV век. От 30-те съществителни за лица в СРХ само 9 се откриват в Манасиевата хроника.

Проведеното проучване на производните съществителни за лица в СРХ от Григорий Богослов дава частичен отговор на въпросите, поставени като основни задачи в работата.

Сериозните лексикални отлики в двата старобългарски превода на един и същ гръцки текст не подкрепят становището, че през IX—X в. съществува лексикална норма в книжовния старобългарски език. По-реално е да се счита, че старобългарският книжовен език е в процес на изграждане и че наред с книжовните школи и центрове важна роля в това изграждане играе личното словотворчество и преводаческият талант на отделния книжовник. Отликите в преводите се дължат и на различното тълкуване на книжовниците, които притежават филологическа и богословска култура на различно равнище. Пример за казаното е различният превод на гръцките лексеми ἄυροκος и ἄνέστιος в трите превода.

В среднобългарския превод отпадат голяма част от специфичните лексеми, определени в проучването като хапакси, за сметка на общоупотребителна лексика. Това говори за стабилизиране на лексикалния фонд на книжовния български език при развитието му в периода IX—XIV в.

В среднобългарския превод на СРХ намалява словообразователната синонимия, и това доказва, че се стабилизират словообразователните типове и се оформя морфемният инвентар на книжовния език. Трайна тенденция в среднобългарския превод е разширяването на употребата на прилагателни имена в субстантивна функция. Това вероятно се дължи на по-високата степен на абстрактност в изразните възможности на книжовния език от XIV в., както и на влиянието на гръцкия книжовен език върху българския. Някои лексеми от старобългарския превод имат семантика, различна от семантиката в среднобългарския превод. Такъв е случаят с *кликътъникъ*: в старобългарския превод означава 'обвинител, хулник', а в среднобългарския — 'клеветник'.

Проучването на историческия развой на книжовния български език налага да се изследва задълбочено старобългарската преводна книжнина, за да се извлекат конкретни езикови факти, върху които да се правят обосновани изводи за езиковата ни история.

БЕЛЕЖКИ

¹ Galavaris, G. The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus. Princeton, 1969, 11.

² Будилович, А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. Критико-палеографический труд. СПб, 1875.

³ Ръкопис №674, НБ „Св. св. Кирил и Методий“. Словото е поместено на л. 86а—97а. Работа по фотоси. Ръкописът не е издаден.

⁴ Ръкопис Син. №117 (954), XIV в., ГИМ. Препис е на йерей Никифор. Работа по фотоси. Ръкописът не е издаден.

⁵ Ръкопис №1494 от 1413 г., автограф на Гавриил Урик, РГБ, Москва. Работа по фотоси. Ръкописът не е издаден.

⁶ Source chrétienne. N 358. Gregoire de Nazianze. Discours 38-41. Introduction, texte critique et notes par Claudio Moreschini. Paris, 1990, 104—148.

⁷ Като общоупотребителна лексика в проучването се приема тази лексика, която в старобългарските паметници до XI в. се среща повече от 15 пъти. Авторите на *Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)* са приели да посочват точно къде се регистрира дадена лексема до 15 пъти в паметниците. Макар и произволно избрано, числото 15 става делителен признак за квалификацията специфична /общоупотребителна лексика.

⁸ Цейтлин, Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977; Лексика древнеболгарских рукописей X—XI вв. С., 1986; Кочев, Ив., Е. Кочева, Т. Мострова. Словообразуване на съществителното име в Супрасълския сборник. — В: Проучвания върху Супрасълския сборник. Старобългарски паметник от X век. С., 1980, 131—136; Мострова, Т. Nomina agentis в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх в съпоставка със старобългарските паметници. — Български език, 1983, 2, 101—107; Досева, Ц. Някои наблюдения върху съществителните имена за лице със суфикс -ицъ в новгородските минеи от 1095—1097 г. и в класическите старобългарски паметници. — В: Кирило-Методиевите традиции в славянските езици (Първи полско-български сборник). С., 1985, 58—72; Станков, Р. Лексика исторической палеи. Велико Търново, 1994; Тетовска-Тросева. Отглаголните съществителни имена за лица в българските говори. Nomina agentis. С., 1988; Радева, В. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991.

⁹ Цейтлин, Р. М. О лексических микросистемах (по материалам древнеславянских рукописей X/XI—XIV/XV вв.). — Slavia. Ročník 63. Praha 1994, s. 159.

¹⁰ Преглед на научната литература по тези проблеми се съдържа в изследванията на цитираните съчинения на Цейтлин (1986, 302—318) и Станков (1994, 213—234).

¹¹ Радева, В. Цит. съч., 79.

¹² Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994.

¹³ Aitzetmuller, R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Editiones monumentorum slavico-rom veteris dialecti. T. VII, Graz, 1975.

¹⁴ Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. — Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Freiburg, T. XVII (V, 4), 1983.

¹⁵ Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. С., 1994.

¹⁶ Vaillant, A. Discours contre les Ariens de saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia, 1954; Далева, Т. Така нареченото Четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. — Старобългарска литература, кн. 22, 1990, 113—212; Аигтоий (А. В. Вадковский). Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. — В: Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования. Ч. II. Из истории древнеболгарской проповеди. СПб, 1892; Понов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. — В: Кирило-Методиевски студии, кн. 2, С., 1985; Добрев, Ив. Старобългарски текстове. С., 1995, 108—127; 129—131; Понов, Г. Из химнографското наследство на Константин Преславски. — *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XX (1995), 3, 27—30. Продължавам работата си по съставянето на пълна картотека на лексикалния фонд на Константин Преславски.

¹⁷ Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) т. II. Речник-индекс. С., 1993.

¹⁸ Paraenesis die Altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrer. Index. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Editores Aitzetmüller, R., L. Sadnik, E. Weiher. T. XXVIII (XX, 5), Freiburg, 1990.

¹⁹ Давидов, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976.

²⁰ Павлова, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. — Кирило-Методиевски студии, книга 9, С., 1994, 421—437.

²¹ Геров, Н. Речник на българския език. Фототипно издание. Част трета. С., 1977, кол. 120.

²² Срезневский, И. И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание. Т. 2, М., 1989, кол. 221.

²³ Molnár, N. The calques of Greek origin in the most ancient Old Slavic gospel texts. Budapest, 1985, 90.

²⁴ Цейтлин, Р. М. Цит. съч. 1977, с. 47.

²⁵ Цейтлин, Р. М. Цит. съч. 1986, с. 160.

²⁶ Nandriş, G. Old Church Slavonic Grammar. London, 1969, 90

²⁷ Цейтлин, Р. М. Цит. съч. 1986, 130—132.

²⁸ За специфични лексеми се приемат както хапаксите, които не се регистрират в нито един друг текст, така и лексемите, които имат до 15 употреби в старобългарските паметници.

²⁹ СтСС, с. 46.

³⁰ Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии, 6, 1989, 15—129.

³¹ Diels, P. Altkirchenslavische Grammatik. 2. Auflage. Heidelberg, 1963, 162—166.

³² Цейтлин, Р. М. Цит. съч. 1977, с. 116.

³³ Срезневский, И. И. Цит. съч., 1989, кол. 1215.

³⁴ Освен стареца Йоан, през първата половина на XIV в. са работили и Захей Философ и Методи Светогорец (Понов, Г. Новооткрити сведения за преводаческа дейност на българските книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. — Български език, 1978, 5, 402—410).

³⁵ Ексерпцията на производните съществителни имена за лица у Григорий Цамблак е направена по следните източници:

Русев, П., А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966; Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално

слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971; Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева-Папайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1983; проповедите на Григорий Цамблак от „Книга Григория Цамблака“ по ръкопис № 31, РГБ, ф. 199 от сбирката на Никифоров, първата половина на XVI в.

³⁶ Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах. Под редакцией академиков И. С. Дуйчева и Д. С. Лихачева. С., 1988.